

A KOGNITÍV TUDOMÁNY MITIKUS TELEOLÓGIÁJA

Kodaj Dániel

a BCE szociológia doktori iskolájának tagja
a PTE filozófia levelező programjának hallgatója
kodaj.daniel@tek.bke.hu

Az alábbiakban néhány megjegyzést szeretnék fűzni Boros János A kognitív tudomány esélyei című írásához (Boros, 2004). Először röviden összefoglalom, hogy értelmezésem szerint mi a tanulmány gondolatmenete, majd az alaptételek egyikét próbálom továbbfűzni egy ideológiakritikai meglátás felé.

1. Az utóbbi évtizedekben nekilendült kognitív tudomány a pszichológia, a neurobiológia és az analitikus filozófia egyes ágainak egyesítésével próbálja – természettudományos eszmények alapján – feltárni az emberi tudat működését. „A kognitív tudomány esélyei” című tanulmány kétféle kételyt fogalmaz meg ezzel kapcsolatban. Egyrészt úgy véli, hogy e vállalkozást igen súlyos (gyakorlati) akadályok terhelik, másrészt pedig azt állítja, hogy a kognitív tudomány alapvetően alkalmatlan arra a célra, melyet elérni szándékoznak vele. A továbbiakban ezeket „módszertani”, illetve „filozófiai” érveknek fogom hívni, és sorra veszem őket.

a.) A módszertani érvek alá három fontos meglátás tartozik. Az első szerint a kognitív tudomány „túlságosan interdiszciplináris”, ezért képtelen letisztult diskurzussá válni: a részt vevő tudományágak eleve rendkívül bonyolultak, és elképzelhető, hogy bizonyos valóságmodelljeik ellentmondásban is állnak egymással (Boros, 2004, 1270.). A második módszertani érv szerint az agyi folyamatok annyira komplexek, hogy tökéletes modellezéstük elvi korlátokba ütközik (Boros, 2004,

1274., 1276.). A harmadik módszertani érv azt az érdekes tételt állítja fel – Donald Davidson nyomán –, hogy mivel az emberi tudat médi-uma a nyelv, a természettudomány elmélete és gyakorlata pedig a nyelvbe ágyazódik, előbb a nyelv természetére kell reflektálnunk, mielőtt képzéznénk vennénk a kutatások magától értetődő eredményeit (Boros, 2004, 1275.). Az első két módszertani érv felfogható a természettudomány körén belül maradó kifogásként, míg a harmadik megindul a filozófiai kritika felé.

b.) A tulajdonképpeni filozófiai kételyek (Boros, 2004, 1270. skk.) már a bölcsészeti és természettudományos megismerés konfliktusát tükrözik. Szerintük a kognitív tudomány eleve kudarcra van ítélve, mert az öntudat a természettudós objektíváló tekintete számára nem hozzáférhető. A filozófiai érvek tehát nem azt állítják, hogy a tudat modellezése és reprodukálása nagyon nehéz, hanem azt, hogy elvben lehetetlen: az öntudatot mint fenomént csak belsőleg lehet értelmezni. A kognitív tudomány megoldhatatlan feladatot vállalt fel, mert külsőleg akarja megismerni azt, ami csak belsőleg megismerhető. Boros tanulmánya ezt több formában is megfogalmazza, s érzésem szerint végeredményben a Davidson-tézis felé húz (Boros, 2004, 1271.): noha kétségkívül léteznek pszichofizikai folyamatok, s ezek nyilván valamiféle kapcsolatban állnak az elménkkel és öntudatunkkal, a kettő nem

hozható fedésbe egymással („szupervenien-
cia”). Ha vágyaim, gondolataim, „Madeleine-
emlékeim” bizonyos értékig le is írhatóak
kémiai egyenletekkel, csak számomra mint
érző szubjektum számára hordozzák a ma-
guk sajátos emberi jelentését.

2. Nyilvánvaló, hogy a kognitív tudomány
a filozófia talán utolsó legitím területének ter-
mészettudományos meghódítására törekszik:
ahogy az elmúlt századokban a kozmológia,
fizika, biológia, szociológia és pszichológia
levált a bölcseletről, úgy anektálná a kognitív
tudomány a neurológia segítségével a tudat
problémáját. „A kognitív tudomány esélyei”
e diszciplináris támadás ellen próbálja körül-
sáncolni a filozófiát. A központi kérdés – mint
annyiszor – most is az: mire képes, és mit akar
a természettudomány.

A természettudományos módszerek be-
törését gyakran kíséri morális pánik; elég csak
az egyháznak a biológiával vagy a csillagászzal
kapcsolatos kifogásaira gondolnunk, de
közelebbi, s talán relevánsabb példaként em-
líthetnénk a 20. századi filozófia ellenreakció-
it az objektíváló-kísérleti megismerésmóddal
szemben (igen pregnánsan például a fenome-
nológia vagy a frankfurti társadalomelmélet
területén, lásd Husserl, 1998; Heidegger,
1994; Adorno–Horkheimer, 1990; Habermas,
2005). A felszólalók itt általában azt sugallják,
hogy a természettudomány a maga hide-
gen analitikus vizsgálataival kipusztít, vagy
legalábbis figyelmen kívül hagy valamiféle
emberi lényegét, s ezért morálisan (de leg-
alábbis módszertanilag) tökéletlen. Ahogy
a vallatósízt nem férhet hozzá a rab igazi
személyiségéhez – nem tudhatja meg, hogy
milyen barátként, munkatársként, szülőként
vagy szeretőként –, ugyanúgy a természettu-
domány objektíváló praktikái sem képesek

hozzáférni a társadalom vagy a tudat legfon-
tosabb, a humánus számára jelentős tartal-
maihoz. A természettudományos elméletek
technikailag jól hasznosítható, de „emberileg
megrövidített” vilásképeket nyújtanak.¹

A továbbiakban ezt a tézist – a cikk filo-
zófiai kritikájának általam interpretált válto-
zatát – szeretném görcső alá venni. Mit
művelhet a kísérleti megismerés a tudattal?
Egy megvalósult kognitív tudomány a tudat
„tökéletes” leírását adná: megvilágítaná, mit
miért gondolunk, sőt, talán a társadalom és
történelem folyamatait is átláthatóvá, akár
kiszámíthatóvá tenné. Egy ilyen elmélet
pontosan megmondaná, hogyan épül fel a
tudat valójában, s ezáltal jószándékú képzel-
gessé nyilvánítaná az összes filozófiai elmé-
letet. Ahogy Arisztotelész biológiája vagy
Hegel akusztikája ma neveltség tárgya, úgy
lenne divatjamúlt az összes tudatfilozófia,
s talán általában a filozófia is. Elképzeljük
például, hogy meghatározott szinaptikus
folyamatokkal modellezni lehetne, mondjuk,
a platoní metafizika megjelenését az agyban,
meg lehetne mutatni, hogy milyen területek
aktiválásából vagy deaktiválásából, milyen
vegyületek útján képződött a heideggeri lét-
történet vagy a derridai dekonstrukció.

A filozófus egyik lehetséges érve ez ellen
a következő: ha módszertanilag kivitelezhe-
tő is egy ilyen vállalkozás, filozófiailag
mindenképp semmitmondó lesz, mert legfel-
jebb azt mutatja meg, hogyan redukálható
vegyületekre egy filozófia (vagy általában a
tudat), nem pedig azt, hogy mi az értelme.
Bármilyen ügyesen is írja le a kognitív tuda-
omány, hogyan működik a tudatos élet, azt
sose fogja leírni, milyen érzés tudatosan élni.
A természettudomány csak a bensőséghez
férfel hozzá, a bensőséghez sosem.

¹ Magán a kognitív tudományon belül fejtett ki mora-
lizálás nélkül ilyen típusú érveket pl. Thomas Nagel
(1991a; 1991b). Tisztában vagyok vele, hogy e ponton
olyan kérdéskört érintek, mellyel a *mind-body problem*,
other minds stb. címszavak alatt az analitikus filozófia

külön ágai foglalkoznak. Cikkem célja nem e diskurzus
bővítése, hanem a kognitív tudomány megismerési
érdekeinek kritikája. E kritika nem próbál, és nem is
lenne képes a test-lélek kérdés és a vonatkozó más
szakágak bármelyik szerzőjével versenyre kelni.

Mit kezdhetünk a bensőség-érvekkel? A megvalósult kognitív tudomány talán azért tűnik furcsa gondolatnak, mert bármilyen precízen támá is fel gondolkodásunk biológiai mechanizmusait, akkor sem számolná fel az öntudat illúzióját. Ahogy Kopernikusz nem számolta fel a napfelkelte élményét, ahogy a felvilágosodás nem „cáfolta meg” a mítoszt mint mesét (legfeljebb a mítoszt mint világmagyarázatot), ahogy az emberek továbbra sem érzik társadalmi konfliktusaitak etológiai problémának, hanem öntörvényűen emberinek élik meg őket, ugyanúgy egy megvalósult kognitív tudomány sem szüntethet meg azt az érzést, hogy bizonyos mértékben mégiscsak saját életünk urai vagyunk, hogy az élményeink a mieink, nem pedig tőlünk független folyamatok eredményei.

A bensőségnek ez az élménye egy nagyon egyszerű elhatárolás alapján két részre bontható: az én-tudatra és a befolyásolás képességére (illetve ennek illúziójára). Érzem, hogy külön értelemként egzisztállok a világban, élményeim valami sajátos módon az enyémekek, és úgy tapasztalom, hogy döntéseimmel hatni tudok a környezetemre. Az első az öntudat, a második pedig a szabadság problémája. A kognitív tudománytól való berzenkedés talán arra vezethető vissza, hogy projektje mind a kettőt fenyegetni látszik. A redukció és a determináltság elleni tiltakozás kaphat itt szerepet, és a kognitív tudomány projektje elleni érv e két fogalom mentén kifejtve így szól: 1) Ha redukálhatnánk is a tudatot molekulafolyamatokra, akkor sem lenne a

² A determináltsággal kapcsolatos kifogásokat néha azzal szokták lesöpörni az asztalról, hogy a kvantummechanika már rég bebizonyította, hogy a fizikai jelenségek nem determinisztikusak, és tökéletes modellezésük elvi akadályokba ütközik. A kiszámíthatóság képze, hangzik ez az okoskodás, egy mechanisztikus világszemlélet öröksége, és a tudomány kritizálására ma már nem alkalmazható. – Eltekintve attól, hogy a tudat és a kvantumfolyamatok közti kapcsolódás pontos megvilágítása alighanem a kognitív tudomány kevésbé kidolgozott területei közé tartozik, ez az ellen-ellenérv azért sem tartható, mert

mi tudatunk, ugyanúgy, ahogy a nemi aktus biológiai leírásának sincs sok köze a szeretkezés élményéhez. 2) A determináltság pedig egyenesen az emberi szabadságot tagadja. Ha azt képzeljük, hogy a tudat folyamatai ugyanúgy biológiai szükségszerűségek, mint az emésztésé, hol marad hely a döntésnek és tettnek? Egy ilyen vállalkozás a morál megsemmisítésével fenyeget.²

Ez a két momentum szorosan összefügg. Én-érzetünk ugyanis csak akkor igazán redukálhatatlan, ha tulajdonítunk neki valami szellemi vagy anyagi következményt: ha feltesszük, hogy az én képes cselekedni (dönteni, művelni magát stb.), nem pedig passzív megfigyelő egy biológiai robotban. Ha a redukálhatóság mellett a determináltság is igaz, akkor az én-tudatnak legfeljebb annyira jelentősége, mint a hullámvasútban az utasoknak: síkíthatnak, nevethetnek, de hogy ténylegesen mi történik velük, azt egy előre megírt forgatókönyv dönti el. Átélhetik az életet, de az életet nem ők élik; a természeti törvények élnek helyettük.

Szeretném más oldalról is megvilágítani ezt a gondolatot. A redukció-érv jogos, de önmagában nem teljesen releváns: néhány elvetemült tudományfetisztán kívül talán senki sem gondolja, hogy a tudomány feladata minden más érzékelésmód kiszorítása. Ha csupán a redukció, az egyénietlenítés zavar minket, nehéznek tűnik alapvető kifogásokat találni a kognitív tudományban. Hiszen ha egy új biológiai diszciplína végleg kiszorítaná a tudatfilozófiát, ahogy a csilla-

egy sikeres kognitív tudomány – természettudományos jellege miatt – szükségképpen a predikcióra kell hogy épüljön, még ha ez a predikció részleges is. Noha egy koherens és kiterjedt tudatmodell léte nem jelentené, hogy minden egyes ember viselkedése és gondolkodása pontosan megjósolható, azt igenis jelentené, hogy a gondolkodást természettörvények irányítják, melyekbe maga a természet visz bele zavaró tényezőket, és a tökéletes jóslatok hiányát ez utóbbi körülmény, nem pedig a szabad akarat okozza. A tudatot lefedő törvények léte vagy nemléte számít itt, nem az, hogy konkrét emberek viselkedése előrelátható-e velük.

gászat szorította ki az összes régi kozmológiát, akkor is fennmaradna a kérdés, hogy a gondolkodásnak ez a képe, a molekuláknak ez a rajzása mit jelent nekünk? Az én dimenziója nem tűnik el, csak egyre jobban összezsongorodik, és zsongorodás közben magába szippantja a régi, tudománytalannak nyilvánított tartalmakat. Ahogy az ősi kozmológiák érvényesek maradtak mítoszként, ugyanúgy maradna érvényes a képzelet birodalmában, az önmagására való rákérdezés elobjektíválhatatlan szférájában az összes régi tudatfilozófia. Megmaradnának mint az önművelés eszközei, mint a lélek sportszerei.

Itt lép be a determináltság. A determináltság elve azt mondja: bármi is történik ebben a zsongorodó pontban, a tudatnak ebben a szingularitásában, az pusztá illúzió; látszat-én, mely a tudat egyben tartásáért felelős. A filozófia ennek a nullapontnak a belsejét próbálja (mindhiába) elérni, a tudomány ezzel szemben kilép az illúzióból, s feltár mindent, ami a gondolkodás – és cselekvés – megértéséhez, modellálásához és újratelemzéséhez szükséges. Egy radikális kognitív tudomány a tudat konceptuális úralásának, manipulálásának és létrehozásának isteni pózában ülne tort az összes embertudomány fölött. A tudat alakítható lenne mint a test, eszméket ültethetnénk el és gyomlálhatnánk ki, műtőasztalokra cserélhetnénk az általános iskolákat, és utcára tehetnénk az összes pszichoanalitikust, mert pár gyógyszeres üveg kiváltaná a munkájukat. Egy olyan kognitív tudomány tehát, mely az absztrakt redukciót a kivételesen hatékony modellezéssel kombinálná, valóban olyan gyarmatosító igényekkel léphetne fel, melyek ellen jogosak a kognitív tudomány esélyei ellen-manőverei. Egy ilyen tudomány volna a metafizika valódi destrukciója, és egyben a társadalom- és világalakítás új, minden eddigénél jelentősebb és erőteljesebb eszköze.

De lehetséges-e ez? Minden bizonnyal. Ugyanannyira lehetséges, mint az egyesített

mezőelmélet vagy a rák ellenszere. Ezek közül egyik sem született még meg annak ellenére, hogy „szülőtudományaik” több száz évesek. Kérdés, mennyi joggal várhatunk efféle sosemlátott totális sikert egy olyan pár évtizedes kutatási programtól, mint a kognitív tudomány. A siker lehetőségét azonban, minden kételytől függetlenül, nem tagadhatjuk. A kérdés ekkor az: mit szegezhetünk szembe egy ilyen vízióval?

Mondandóm lényege, hogy ezzel a vízióval nem lehet semmiféle filozófiai érvet szembeszegezni. A filozófia nem tudja bizonyítani, hogy ilyen tudás nincs, ahogy ötszáz évvel ezelőtt sem tudta volna bizonyítani a DNS létét vagy nemlétét. A filozófia csak azt mutathatja ki, hogy a kognitív tudomány kutatási programjában egy rejtett teleológia bújjik meg. Ezt a teleológiát próbáltam a fentiekben a felszínre hozni, és gondolati alappilléreit azonosítani. A teleológiák és világmodellek közti választást azonban nem lehet racionálisan egyértelművé tenni. A filozófia nem cáfolhatja, hogy biológiai robotok vagyunk, akiknek minden döntése okozat, öntudatuk pedig – melynek gazdaságáról, álmairól és reményeiről sok ezer év kultúrája szólna – pusztá illúzió, melyet ráadásul manipulálni lehet. Sokkal fontosabb viszont, hogy a filozófia felhívhatja rá a figyelmet, hogyan lép ki a természettudomány egy ilyen valóságkép implicit posztulálásával a saját területéről, és téved öntudatlanul a mítosz területére. Mindaddig ugyanis, amíg a szóban forgó szuperelmélet megérkezik, a kognitív tudomány összes nagy célja pusztá ígéret: nyugodtan mondhatjuk, hogy messianisztikus ígéret. A meglevő (egyelőre igen csekély) eredmények szolgálnak az eljövendő végső válaszok fedezetéül, ám az eljövendő végső válaszokat egyedül a hit alapozza meg. A kognitív tudomány radikális víziójának hit-magja van: ezért képes olyan erős felsőbbrendűségi érzést és cselekvési lendületet gerjeszteni, mint

minden, magát objektíve megalapozottnak vélő hitrendszer.

A kognitív tudomány implicit teleológiájával szemben a filozófia csak saját tudatos kontra- vagy antiteleológiáját állíthatja szembe: a totálisan megmagyarázott vagy kontrollált világgal szemben egy olyan világ képét, ahol van szabad akarat, és az emberiség művészete, gondolkodása és erkölce nem kémiai melléktermék, hanem szuverén formáló erő. A filozófia két dolgot adhat: reményt, hogy így van, s reflektált hitet, hogy így lehet. A filozófiát önreflexiója kényszeríti rá, hogy ne süppedhessen semmiféle végső determináló magyarázatba, de talán épp ez a bizonytalanság, a valóságképek ez a lezáratlansága sugallja, hogy a tudat szingularitására csak rákérdezni tudunk: hogy külső módszerekkel csak üldözni lehet, biotokolni nem.

3. A fentiekben Boros János tanulmányának az 1b pontban elemzett filozófiai ellenérveit próbáltam továbbfejteni. Gondolatmenetemet azt a – Boros által gazdag filozófiai példákkal illusztrált – tézist vette alapul, miszerint az emberi tudnak létezik olyan

dimenziója, mely csak a filozófia számára hozzáférhető, a kognitív tudomány számára nem. Ez a tézis tenné lehetővé a két tudományág demarkációját a tudatvizsgálat területén, és önálló értéket adna utóbbiban a filozófiának. Érvelésem annyiban egészítette ki Boros tanulmányát, hogy egy nagyon egyszerű tudatmodellét ütköztetett a kognitív tudomány egy lehetséges radikális stratégiájával, és megpróbálta kimutatni, hogy utóbbiban egy mitikus (zárt világképet posztuláló) teleológia rejlik, olyan megismerési érdekek, melynek felülvizsgálatára maga a kognitív tudomány nem biztosít teret. A felülvizsgálat terepe, a filozófia, noha formálisan nem uralható, és előbb-utóbb minden, természettudományos módszerekre áttérő tudományág kiveti magából, aktuális maradhat annak a tudatnak a számára, mely a redukálhatatlanság tudatában építi saját kultúráját.

Kulcsszavak: *kognitív tudomány, elmefilozófia, mesterséges intelligencia, agyvizsgálat, tudatfilozófia, megismerési érdekek, Husserl, Heidegger, Adorno, Horkheimer, Habermas, Th. Nagel*

IRODALOM

- Adorno, Theodor W. – Horkheimer, Max (1990): A felvilágosodás fogalma. In: Adorno, Theodor W. – Horkheimer, Max: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat–Atlantisz, Budapest, 19–62.
- Boros János (2004): A kognitív tudomány esélyei. Magyar Tudomány. 11, 1269–1276.
- Habermas, Jürgen (2005): Megismerés és érdekek. Jelenkor
- Heidegger, Martin (1994): Tudomány és eszmélődés. In: Tillmann József A. (szerk.): A későújkor józansága

- I. Göncöl, Budapest, 48–68.
- Husserl, Edmund (1998): Az európai tudományok válsága. Atlantisz, Budapest
- Nagel, Thomas (1991a): Brain Bisection and the Unity of Consciousness. In: Nagel, Thomas: Mortal Questions. Cambridge University Press. 147–164.
- Nagel, Thomas (1991b): What Is It Like To Be a Bat? In: Nagel, Thomas: Mortal questions. Cambridge University Press. 165–180.